

(Київ)

ТИПОЛОГІЯ КОНФЛІКТНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Описано типи конфліктної особистості; визначено ситуативні й характерологічні передумови конфліктності; проаналізовано соціально-психологічні, гендерні, вікові особливості агресивності у дискурсі.

Ключові слова: конфліктний дискурс, конфліктна особистість, конфронтація, суперечка, агресор, деструктивність, асоціальний.

The article describes the types of a conflict personality, identifies situational and characteristic background of conflict and highlights socio-psychological, gender and age characteristics of aggressiveness.

Key words: conflict discourse, conflict personality, confrontation, contention, aggressor, destructiveness, antisocial.

Вступ. Як соціальна істота людина потребує повсякденної мовленнєвої взаємодії, що може набувати ознак або комунікативної співпраці, або комунікативного суперництва. Зорієнтованість дискурсу на порозуміння/співдію чи непорозуміння/протидію залежить, насамперед, від учасників діалогу, їхніх комунікативних ролей, темпераменту, характеру, соціокультурних та індивідуально-психологічних особливостей, а також інтересів і цілей, які вони бажають досягти в результаті розмови.

Постановка проблеми. Акцент сучасної мовознавчої науки на комунікантах – як одному з головних понять антропологічної парадигми – дозволяє досліджувати процес спілкування не поза його творцями, а навпаки, у тісному зв'язку мовлення з людиною, її мисленням, практичною діяльністю (див., напр., праці Г. Емірсуінової, С. Застровської, В. Ригованової, Л. Славової та ін.). З огляду на це, актуальним є пропонуване дослідження, в якому за мету поставлено розгляд типології конфліктної особистості в ситуації комунікативного суперництва.

Виклад основного матеріалу. Ситуація комунікативного суперництва, або конфліктний дискурс, – це різновид діалогічної взаємодії, зорієнтований на досягнення антиетикетних цілей, що суперечать кооперативній спрямованості спілкування й призводять до дестабілізації стосунків мовців.

Будь-яка мовна особистість конфліктна за своєю природою, а тому конфронтаційна ситуація не виникає сама по собі, а створюється мовною особистістю, дії якої зорієнтовані на протиборство, комунікативне суперництво з іншим учасником дискурсу. Зазвичай ініціатором комунікативної суперечки виступає мовець конфліктного типу (або, у термінології психологів, конфліктогенна особистість) – схильна до підвищеної емоціональності людина, яка загострює будь-які стосунки та конфліктує заради досягнення власної мети.

Такий тип комунікативної особистості корелює з деструктивним (за соціальними показниками) і грубостатистичним, непластичним (за психологічними показниками) типами особистості. Він орієнтується на силу наказів, вимог, погроз, образ тощо, не вважає за потрібне пояснювати свої дії, не терпить заперечень на свою адресу, не визнає права співрозмовника на власну думку, відмовляючись від співпраці з ним. У дискурсі зорієнтованість конфліктогенної людини на імпульсивну поведінку реалізується через малі стратегії домінування в ролі мовця, егоцентричність, моралізацію аспектів теми спілкування, висловлення невпевненості, песимістичності, іронії, сарказму, конфліктного зіткнення інтенцій. Через свою настирливість, невдоволення, роздратування й озлобленість конфліктна людина ігнорує специфіку ситуації спілкування та характеристики адресата, не враховує реакцію співрозмовника, через що діалог стає спонтанним. Комунікативний егоцентризм конфліктного мовця проявляється в перебиванні діалогічного партнера, лайці, образах і приниженнях. Це пов'язано з тим, що конфліктні люди з негнучким, ригідним характером не здатні сприймати чужу поведінку, якщо вона суперечить їхнім принципам і ціннісним критеріям [6, с. 69], мають завищений рівень самооцінки, а отже, надвисоку чутливість щодо зауважень на свою адресу, потребу в повазі з боку оточуючих.

Конфліктність особистості має ситуативну або характерологічну особливості, що впливають на її статус у групі та соціальні ролі. Зокрема, А. А. Налчаджян описує людей із стійкою агресивністю у різних ситуаціях та людей із стійкою агресивністю у повторюваних (схожих) ситуаціях [7, с. 643], а отже, конфліктний тип особистості буває ситуативно- і перманентно-конфліктного підтипів [1, с. 101].

Для ситуативно-конфліктного типу людей конфліктність виступає не постійною ознакою характеру, а наслідком певного розвитку подій у конфліктній ситуації. Їхній вибір на користь "комунікативного бою" зумовлюється відсутністю іншого альтернативного виходу з ситуації спілкування. До ситуативних передумов конфліктної особистості зараховують: незадоволення потреб, почуття невизначеності, невпевненості, дезорієнтацію, втому, нестійкість настрою, підвищену збудливість, недостатню чи спотворену інформованість, стан навіювання [6, с. 66-67].

Схильність до конфліктності має місце у знехтуваних або невизнаних "своїми" серед колег людей, якщо їхні інтереси і запити не задовольняються, а намір домінувати у колективі зустрічає опір співробітників, несправедливе ставлення та незадоволення [6, с. 67]. Ситуативна конфліктність спостерігається також на сімейно-побутовому рівні, напр.: Другого дня вранці Тетяна Ничипорівна, зустрівшись в кухні із Мартою, демонстративно не відповіла їй на привітання. Дівчина майже не здивувалась. Ці сусіди, з якими вона підтримувала ввесь час доброщирі відносини, відразу зробилися їй такі чужі, що турбувати її перестали. Бо одного з дуже корисних у житті вмінь, а саме: вміння ворога гостро й постійно ненавидіти, Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, тим самим від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце, до якого вона нічого не могла почувати. Але Тетяна Ничипорівна, коли побачила, що її зневага не справляє на дівчину того враження, якого їй хотілося б, дізнала пекучої досади. Над усе її спокушало виселити Марту ..., здихатись одним нападом цієї зарази, подлянки, хвойди!

Тим часом, не стерпівши своєї і Мартиної мовчанки, вона за кілька день несподівано звернулась до дівчини вранці з войовничою промовою:

– Що ж це ви, баришня, на чужих чоловіків заздритись почали? – сказала вона єхидно. – Чи, може, вже хлопців усіх перебрали, що чоловікові жонатому на шийку вішаєтесь? Некрасиво, баришня, я скажу даже паскудно таке витівати. Вам, значить, на руку, що жони ввечері дома немає, так ви

перед моїм чоловіком ножку вже одкидає? То вам, значить, нічого, що я з ним десятий рік чесно живу! Вам, значить, совершенно байдуже, що я всю сім'ю своїм потом годую!

Марта ... спокійно відповіла, знизавши плечами:

– Ви збожеволіли!

І вийшла. Тетяна Ничипорівна крикнула услід, потрясаючи каструлею:

– Сама божевільна! Мерзавка! Шлюха! (В. Підмогильний).

Як бачимо з прикладу, Марта виступає представником конформного типу, що уникає будь-яких проявів агресії (...вміння ворога гостро й постійно ненавидіти, Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, тим самим від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце, до якого вона нічого не могла почувати). Тетяна Ничипорівна, навпаки, – представниця ситуативно-конфронтаційного типу, оскільки піти на суперечку з сусідкою її "змушує" чоловік ("підбурювач/провокатор" конфлікту), який збрехав дружині про спробу зваблення його молодою сусідкою (Мартою). Іншого виходу із неприємної ситуації, аніж ворожнеча й налаштування всіх проти дівчини, Тетяна Ничипорівна для себе не знаходить. На підтвердження цієї дімки наведемо уривок із тексту:

Вислухавши чоловікову доповідь, Тетяна Ничипорівна вжахнулась.

– Це, значить, коли мене дома немає? – спитала вона. Дарма, що темпераменту їй бракувало, замах на родинне життя її оскаженів. – Ах, подлянка! – скрикнула вона. – А перед людьми яке свята та боже!

І Тетяна Ничипорівна, ображена в найсвятіших своїх почуттях, з лагідної обивательки перекинулась на люту левицю (В. Підмогильний).

На відміну від ситуативно-конфліктного типу, перманентно-конфліктний різновид людей – це індивіди, для яких конфліктність виступає постійною ознакою їхньої поведінки й зумовлюється особливостями характеру. Конфронтаційні стосунки з іншими для людей цього типу є своєрідним катарсисом, розрядкою, що сприяє психологічному здоров'ю їхнього організму. Прикладом перманентно-конфліктної особистості може бути Мультик (кличка кримінального елемента), який протягом своєї поїздки проявляє вороже ставлення до майже усіх подорожуючих із ним у вагоні:

МУЛЬТИК: Братани, закурити не найдеться?

СЕРГІЙ: Братан, не курим.

АЛІК: І тобі не советуєм...

МУЛЬТИК: Да ви шьо?

АЛІК: А нічо-о... Тобі що, завестися ні з ким? Доколупуєшся, як п'яний до радіо...

МУЛЬТИК (нагнувшись, загрозливим шепотом): Ви, пацани, базар би фільтрували. Нас тут четверо їде, поняли? Щас тіки я свисну...

АЛІК: Так, братан. Я лівою рукою жму сто двадцять. А в нього (показує на ПАШУ) – чорний пояс карате. А у цього (показує на СЕРГІЯ) – перший розряд по боксу. Ми твою банду замочим у моменті. Давай, зови їх!

МУЛЬТИК ... озирається – чи зауважив хто по вагону його ганьбу. Ніби ніхто. Пробурмотівши: "Ну ладно...", повертається до своєї компанії.

МУЛЬТИК (істерично): Ну, хватить! Дасть закурити хто-небудь, чи не? Замочу щас яку-нібудь падлу!.. (Підбігає до ЧОЛОВІКА, штовхає його грубо) – Ну, ти даєш закурити, фраєр? Пока ще по-доброму! (О. Ірванець).

Характерологічними передумовами виникнення конфліктів виступають стійкі якості й риси характеру, схильність до зіткнення з оточуючими, а також прагнення домінувати над іншими, негативне ставлення до людей, імпульсивність, занижена самокритичність, нестриманість у почуттях та емоціях, нетерпимість до недоліків інших, егоїзм, неувага до інших, користоловство, антипатія та протидія, відсутність внутрішньої духовної культури тощо, що формуються середовищем і виступають наслідком психологічно неадекватного, однобічного виховання (напр., в умовах емоційного знехтування дитини в сім'ї, гіпер- або гіпопротекції як стилю порушеного сімейного виховання) [6, с. 67-68].

Тяжіння до агресії та насилля (як ситуативне, так і перманентне) зумовлюється особливостями нервової системи, рисами характеру, специфікою темпераменту, психологічною стійкістю і саморегуляцією, актуальністю емоційного стану, соціально-психологічними настановами й цінностями, ставленням до опонента, комунікативною компетентністю тощо, які роблять особистість більш сприйнятливою щодо впливу інших факторів, зокрема, соціальних та етнокультурних. Сутність цих факторів полягає в тому, що схильність до конфронтації залежить від умов життя і діяльності, а також досвіду, накопиченого під впливом середовища й соціального оточення, в якому існують свої поведінкові та мовленнєві стереотипи тощо.

Суттєве значення в продукуванні конфліктів і стимулюванні конфліктної поведінки має соціальна роль особистості. Залежно від соціальних ролей мовців-опонентів виділяють такі типи конфліктної поведінки, як: демонстративний; дратівливий; ригідний; агресивний; пасивно-агресивний; некерований; надто точний; безвольний; "провокатор"; "обвинувач"; "танк"; невинний брехун [2; 4, с. 103-107; 6, с. 82-83] та ін.

Не виключений зв'язок конфліктної мовленнєвої поведінки з віковими особливостями людини. Зокрема, у молодості негативізм (як протилежне конформізму поняття) проявляється у спрямованій проти дорослих норовливості, у беззмістовному впертому супротиві [6, с. 70].

Схильність до конфронтації спостерігається також на гендерному рівні. Зокрема, йдеться про такі гендерні стереотипи, як маскулінні агресивність і конфліктність та фемінні конформізм і поступливість.

Психологічні, соціальні, етнокультурні, гендерні та інші особливості зумовлюють відповідну манеру комунікативної поведінки конфліктної особистості. Це означає, що агресія й ворожість стосовно діалогічного партнера може бути прихованою або неприхованою.

Прихована агресія старанно маскується мовцем конфронтаційного типу через намагання фруструвати (досягнути психологічного стану наростаючого емоційно-вольового напруження, що виникає в конфліктних ситуаціях, які заважають досягненню мети або задоволенню потреб і бажань, загрожують людині або її престижу, людській гідності) співрозмовника. Явна агресія проявляється у вигляді конфліктогенів – вербальних і невербальних компонентів поведінки особистості або групи, "що сприяють виникненню та ескалації конфліктів" [6, с. 242]. Відповідно,

Йдеться про маніпулятора й агресора, або такі підтипи конфліктної особистості, як конфліктно-маніпуляторський і конфліктно-агресивний.

Для мовної особистості конфліктно-маніпуляторського підтипу співрозмовник виступає об'єктом маніпуляції, людиною, нижчою за інтелектуальними, моральними, етичними якостями.

Пріоритетними для маніпулятора виступає нав'язування своєї думки та досвіду, що реалізуються в тактиках повчання, порад, зміни теми, самоствердження, залякування тощо. Маніпуляція комунікативним партнером проявляється і в манері мовлення: напр., ставити питання і не давати можливості отримати на нього відповідь, обвинувачувати і не приймати виправдань, перебивати, нав'язувати власну думку, постійно "ставити співрозмовника на місце", визначаючи для нього лише єдину позицію – позицію захисту та виправдовування. Наведемо приклад, маніпулятором у якому виступає Еврика, людина, яка відверто не поважає молодшого за себе Санька-Чорного:

САНЬКО-ЧОРНИЙ (зупиняється біля дверей). Мені з вами більше нічого тут робити! Я вам більше ні в чому не вірю. Хто ви такі зрештою?!

МАГНІТОФОН. А ти хто?

ЕВРИКА. Він? Жалюгідний боягуз. Дуже поширений у природі тип. Коли страшно – кусається першим. Краще випий і заспокойся. Пий!

САНЬКО-ЧОРНИЙ. А може, я не хочу більше пити з тобою!

ЕВРИКА. Чому "зі мною"?

САНЬКО-ЧОРНИЙ. Ні з ким не хочу!

ЕВРИКА. Він нас не знає! Він нам не вірить! (До САНЬКА-ЧОРНОГО). Так чому ти сюди ходиш?.. Хто тебе тягне?

САНЬКО-ЧОРНИЙ мовчить.

ЕВРИКА (підіймає пляшку горілки). Може, вона, рідненька? А крім того, хліб, сосиски, сир голландський та інша гастрономія. Одне слово, можливість надудлитися і нажертися за його рахунок (киває на ДЕНИСА). Чорний, а ти сам розумієш, що ти – паразит, блощиця, нахлібник?!. Що?! Не подобається? Чи, може, я помиляюсь, Денісе?

ДЕНИС (зняксовіло). Нащо ти його так... Хіба справа в сосисках... І, зрештою, я сам знаю, з ким і як мені дружити.

ЕВРИКА. Денісе, я просто пояснив йому, що він являє собою на сьогоднішній день і що його з тобою зв'язує. А ти візьми ще одну халтурку, щоб Чорний міг повалитися тут і взавтра (показує на розкладушку).

ДЕНИС. А пішли б ви всі!.. (Вибігає з кімнати) (В. Кашин).

Конфліктно-агресивний тип характеризується негативним ставленням до співрозмовника, часто вираженим у формі агресії. Характеризуючи конфліктного агресора, К. Ф. Сєдов пише, що спілкування з ним нагадує арену боротьби, в якій він намагається якомога більше дошкулити співрозмовнику, створити моральний дискомфорт, обравши діалогічного партнера за об'єкт словесного знуцання [9].

Прояв агресивності у людей може мати різний ступінь, а тому доцільно виділяти: 1) людей із слабкою та високою агресивністю; 2) гіперагресивних людей (із депресивно-агресивним підтипом) [7, с. 549, 643]. Гіперагресивні та високо агресивні особистості – це, насамперед: 1) насильники з надмірним самоконтролем, 2) абсолютно не контролюючи себе насильники, 3) агресивні нарциси, 4) агресивні психопати, 5) хулігани, або авторитетні комплексні агресори, 6) інструментальні агресори [7, с. 644-647, 661-670].

У будь-якому разі агресивність виходить за межі соціальної норми, а тому природньо, що агресивність/конфліктність є асоціальною. Агресивні асоціальні особистості, або екстравертовані антисоціальні типи, за А. А. Налчаджяном, – це "діти й дорослі, які агресивно і відкрито порушують закони та інші соціальні норми" [7, с. 534] і класифікуються за трьома підтипами. Йдеться про а) екстравертний тип асоціальної особистості, представники якого шумлять, б'ються, відкрито й агресивно порушуючи соціальні норми; б) інтровертні асоціальні особистості, які мають протилежні форми прояву своєї настанови та в) асоціальні амбіверти, які порушують соціальні норми з використанням більш широкого репертуару агресивних дій – як фізичних, так і символічних. До асоціальних зараховується тип т.зв. "миролюбних злочинців", тобто людей, які порушують норми соціуму, але у "мирний", неагресивний спосіб [7, с. 535].

За ступенем прояву своєї конфліктності та її вираження мовними засобами конфліктного маніпулятора і конфліктного агресора можна зарахувати до демонстративно-конфліктного підтипу мовної особистості, поряд із яким стоїть приховано-конфліктний тип. Комунікант приховано-конфліктного типу (провокатор) володіє якостями конфліктного маніпулятора, що реалізуються ним не відкрито (приховано) через тактики провокації, брехні, втягування в конфлікт інших людей із наданням їм головних ролей у ньому. Залишаючись у тіні, провокатор задовольняє власні моральні чи матеріальні інтереси від ескалації конфлікту.

Аналізуючи конфліктогенні особистості, Є. В. Лаврентьева виділяє поряд із імпульсивними мовцями з заниженою/завищеною самооцінкою агресивний (інвективний) тип [5, с. 219], на противагу якому виступає особистість із типом жертвовної поведінки, агресивні форми поведінки та стосунків якої зумовлюються комплексом психологічних якостей [3].

Конфліктна особистість схильна до зіткнення інтенцій, до глибоких та інтенсивних емоцій, до відхилення від комунікативних норм, зокрема вживання нецензурної грубої лексики. З цією метою конфліктогенною людиною використовуються такі тактики агресивної конфліктної поведінки, як: образа, звинувачення, іронія, погроза, провокація, наклеп, докір тощо, які супроводжуються навішуванням ярликів і негативною оцінкою фізичних/розумових здібностей опонента, його характеру, дій та вчинків.

Залежно від використовуваних стратегій, тактик і прийомів, їх обдуманості/спонтанності, особистість конфронтаційного типу буває емоційного та раціонального підтипів [1, с. 109]. Емоційна поведінка особистості передбачає безпосередні/щирі реакції на зовнішній вплив, позбавлені продуманості стратегій і бачення перспективи. Конфліктна особистість раціонального підтипу – це психічно стійка людина, не схильна до емоцій та імпульсивної поведінки; вона уміє оцінити комунікативну ситуацію, планувати комунікативну поведінку, здійснювати самоконтроль і контроль за поведінкою співрозмовника. Конфлікт для людей цього підтипу виступає засобом задоволення власних комунікативних потреб: власне, задля їхнього досягнення вони провокують його і, володіючи технікою спілкування та знаючи закони й механізми розгортання конфлікту, використовують суперечку у своїх інтересах. Такий тип особистості можна назвати ще цілеспрямовано-конфліктним.

Деяко поширеною характеристикою конфліктної мовної особистості стосовно використовуваних нею стратегій у фатичній поведінці є типологія К. Ф. Сєдова, який виділяє: 1) інвективний тип особистості, що демонструє понижену семіотичність мовленнєвої поведінки (комунікативними проявами тут виступають відображення емоційно-біологічних реакцій, що виражаються в афективній розрядці у формі лайки (інвективи)); 2) куртуазний тип, що вирізняється підвищеним ступенем семіотичності мовленнєвої поведінки, що обумовлена тяжінням мовця до етикетних форм соціальної взаємодії (в якості крайньої форм афекту перевага тут надається плачу); та 3) раціонально-евристичний тип, що в ситуації конфлікту опирається на розсудливість, здоровий глузд, виражає негативні емоції непрямим, опосередкованим способом, зазвичай у вигляді іронії [9].

Залежно від типу характеру і психологічної настанови конфронтаційний тип особистості поділяють на: 2) конфліктний тип особистості з грубо-статичною настановою та 3) імпульсивний тип особистості з варіабільно-стабільною і з варіабільно-лабільною настановою [8].

Оскільки в конфліктній ситуації можуть брати участь більше, ніж дві особи, учасників конфронтації класифікують залежно від їхньої ролі у дискурсі. Зокрема, йдеться про ворогуючі сторони, як постійних учасників конфлікту, та підбурювачів, помічників, організаторів, посередників і суддів, як епізодичних учасників суперечки. Епізодичні учасники конфліктної комунікативної ситуації можуть виконувати в ній як позитивну, так і негативну роль (підбурюючи мовців-опонентів до конфронтації, або ж, навпаки, сприяючи їхньому примиренню). Напр., як у комунікативній ситуації очікування в черзі на реєстрацію у РАГСі:

Їм довелося почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара – дрібні міщани, що півголосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити і зараз змагалися за дві пари курей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

– Ти подушки забрала? – казав він. – Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення – це мені, так і по закону виходить...

– А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

– Та ви поділіться, – байдуже обізвався урядовець. – Кури одній стороні, а варення другій.

– Согласна, – заявила жінка. – Хай мені кури, а йому варення.

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

– Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!.. (В. Підмогильний).

Результати досліджень і висновки. Отже, конфліктні/конфліктогенні особистості – це деструктивні (за соціальними показниками), грубостатистичні, ригідні (за психологічними показниками) учасники дискурсу, конфронтаційність яких зумовлюється характерологічними або ситуативними особливостями, соціально-психологічними, етнокультурними, віковими, гендерними факторами, ситуацією комунікації та ставленням до мовця-опонента. Конфліктні мовні особистості класифікують за особливостями нервової системи, типом/рисами характеру, специфікою темпераменту, психологічною стійкістю, саморегуляцією та настановою; за манерою комунікативної поведінки, у т.ч. за обдуманістю/спонтанністю мовленнєвої поведінки,

використовуваними стратегіями, тактиками і прийомами, ступенем семіотичності; а також за роллю у дискурсі тощо.

Перспективним є дослідження конформного та кооперативного типів особистості, як протилежних конфліктному різновиду людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородкин Ф. М. Внимание: конфликт! / Ф. М. Бородкин, Н. М. Коряк. – Новосибирск, 1989. – 190 с.
2. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / Емельянов С. М. – СПб: Питер, 2009. – 384 с.
3. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии / Журавлев В. И. – М.: РПА, 1995. – 183 с.
4. Конфликтология / [под ред. А. С. Кармина]. – СПб., 1999. – 448 с.
5. Лаврентьева Е. В. Речевые жанры обвинения и оправдания в диалогическом единстве: дисс. на стиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / Е. В. Лаврентьева. – Новосибирск, 2006. – 264 с.
6. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта: учеб. пособие / Г. В. Ложкин, Н.И. Повякель. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
7. Налчаджян А. А. Агрессивность человека / Налчаджян А. А. – СПб.: Питер, 2007. – 736 с.: ил. (Серия "Мастера психологии").
8. Норакидзе В. Г. Типы характера и фиксированная установка / Норакидзе В. Г. – Тбилиси: Изд-во "Мецниереба", 1966. – 191 с.
9. Седов К. Ф. Языковая личность в аспекте психолингвистической конфликтологии [Электронный ресурс] / К. Ф. Седов // Международная Интернет-конференция "Диалог – 2002". – М., 2002. – Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/digest/archive>.